

MANTIK SANATI VE FAYDALARI*

Çev. Araş. Gör. Hüseyin ÇALDAK**

Her insan bilgisini arttırabilecek bir fitrata sahiptir. Demek ki her insan bilgiyi yeğler ve onun artışını tercih eder. Hatta çocuk ve deliler bile masalları ve efsaneleri dinlemeyi yeğler ve çeşitli işler hakkındaki bilgilerini artırırılar. Ama bunlardan daha mükemmel olanlara gelince onlar daha yüksek bir tabakayı oluştururlar, çünkü onlar, bunlar (efsane ve masallardan) dan daha değerli olan ilim, sanat, edebiyat ve benzeri bilgileri tercih ediyor ve öğrenmeye çalışıyorlar. Bunların farklı yapılara sahip olmaları, her birinin (kendisine) uğraş edindiği bu sanat dallarının farklılığı ve her birinin bilgi edinme hususundaki yeteneğinin farklılığı bakımındandır.

Bu durum, her insanın fitratında doğal olarak bulunmaktadır. Bilgileri edinmedeki bu farklılık, bilgiye karşı tembellik göstermeleri, ona az değer vermeleri ve onunla az uğraşmaları bakımından kendilerine arız olan bir durumdur. Onlarda bilgiye karşı en küçük bir ilgi uyandırılrsa, onu çok önemli bir şey olarak görmeye başlar ve onu elde etmeye çalışırlar. Ne tür bilgi olursa olsun, onu arttırmayı yeğlemeyen bir insan yoktur. Her bir insanda (öğrenme yeteneği) tabii olarak bulunduğu göre, bu özellikle insanın doğasına ait bir şeydir. Öyleyse her bir insanda, kendisiyle bu şeyin kabiliyyet haline gelmesini sağlayan bir kuvve (güç)nin olması gerekir. Çünkü her fiil (eylem) ve infial (etkilenme) bu kabul edici kuvveden kaynaklanmaktadır. Bu kuvveye (potansiyel) sahip olmada bütün insanlar eşittir. Buna “nutk, kuvve-i natıka, nefsi-i natıka¹” adları verilir. Ondan dolayı da insana “natık” sıfatı

---

* Müelifi meçhul. Bu makalenin yayımlandığı “Mantık ve Mebahisu’l-Elfaz” adlı Farsça makalede, makalenin yazılma dönemi, tarihi ve hangi müellife ait olabileceği hakkında şöyle denmektedir: “...Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi 1344 yılı 4. yayında mecmuanın 6. risalesi “Mantık Sanatı ve Faydaları” isimli bölümdür. 557 tarihinde yazılmış olup bu isimle bilinmektedir. Bu risaleyi yazan hakkında herhangi bir bilgi yoktur. Ama düşünülebilir ki bu, alimlerin, mantık sanatının ispatına ihtiyaç duydukları bir dönemde yazılmıştır. Bu dönem ise Farabi ve İbn-i Sina dönemi olabilir. Eğer bundan sonraki dönem ise, Katıbi Kazvini, S. Taftazani, K. Razi dönemleri ki bu dönemde Mantık ilminin içeriğine çok önem verilmekteydi, bu ilmin faydalarından ise yalnızca kitapların girişinde bahsedilirdi...” Daha sonra yazar başka bir kütüphanede bulunan ve Farabi’ye ait mantıkla alakalı bir makalesinde bu makale ile paralellik arzettiğini söylemekte ve bu makalenin de Farabi’ye ait olabileceğini beyan etmektedir. (Mehdi Muhakkik, Mantık ve Mebahisu’l-Elfaz, Tahran 1370,s. 1-2)

** Cumhuriyet Üniv. İLAHİYAT FAK. Mantık Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi

verilir, zira o “nutk” kabiliyetine sahiptir. Onun varlığı, her insanda, bütün yönleriyle bir değildir. Fiil (etki) ve infiallerinin (etkilenme) çeşitliliği nisbetinde bu kuvve, her bir insanda farklı bir şekilde tezahür eder. Zihin, zeka, akletme, temyiz², tanıma, eğitebilme ve öğretme gibi ahlaki kitaplarda bu kuvveye ait olduğu belirtilen pek çok şey bu kuvvenin fiil ve infialleridir.

Bu nedenle insanlardan bazısı daha zeki, bazısı daha akıllı ve bazısı daha çok temyiz sahibidir. İşte, bu fiillerin ve onlarda mevcut olan kuvve-i natıkanın farklılığı sebebiyle, insanlarda bazısı diğerlerine göre bilgi ve güzel ahlak bakımından daha mükemmel olurlar. Birbirlerini anlamak için ve duygu ve düşüncelerini birbirlerine aktarmak için dil ile ifade etmeye (konuşmaya) ihtiyaç duyarlar, böylece fazilet ve mükemmelliği birbiriyle paylaşırlar. Bundan dolayıdır ki erdemli Aristo “Konuşma, (kendi) hayatına ait şeyleri düzenlemede iyi bir imkana sahip olması için insana verilmiştir, böylece biri diğerini anlar ve yardımlaşma hususunda ihtiyaç duyduğu şeyi bir diğerine ifade eder” demiştir.

İnsana göre eşya bütün vechesiyle bilinen olmadığı gibi, tamamen bilinmeyen de değildir. Ama (eşyanın) bazısı “bu güneştir, bu yer küresidir, bütün parçadan büyüktür” (önergeleri) gibi açıkça bilinendir. Bazısı ise, “güneşin tutulma nedenin ne olduğu vb.” baştan beri apaçık olarak bilenemeyenler gibi anlaşılması zor olan bilinmeyenler kısmındadır. Durum böyle iken insan bu (nutk kabiliyetiyle) bilgileri ve ilimleri, hayatına ait işlerde istikameti ve dayanışmayı elde edeceğine göre, yaratılışında bulunan bilgiyi yeğleme ve onu kazanma yeteneği sebebi ile bilinmeyen şeyleri öğrenecek bilgisini mükemmelleştirmeye gereksinim duyacaktır.

Buna iki şeyden biri ile ulaşabilir: ya erdemli kişilerin bildirdiği tevkifi (dinin nassı ile olan, bilinen) bilgileri elde etmekle. –Vahiy yoluyla yüce Allah’tan gelen ve peygamberlerden alınan bilgiler gibi- Bu da sözü kabul görmüş ve görüşü beğenilmiş kişilerden alınan ve eski filozoflarca “makbulat” diye adlandırılan şeylerdir. Ya da insanın, kendisi ile bilinmeyen bir şeyin bilgisini elde ettiği şeydir ki oda bilinmeyeni bilinenle kıyaslamaktır. Bu metotda- kıyas esnasında- bilinmeyenlerin bilinen şeylere uygun olmasına ihtiyaç duyulur. Aralarında bu

---

¹ **Nutk:** Söz, kelim, söyleme kuvvet ve hassası.

Kuvve-i Natıka: İdrak, akıl, güzel ifade etme kudreti.

Nefs-i Natıka: Akli ve nakli meselelerin münasebetlerini hissetmeye ve anlama idraki olan zati ve cevheri hassa. İnsan ruhu, insanın canlılar arasındaki yerini belli eden cevher. (F. Develioğlu ve Tür-Dav yay.; Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugatları, İlgili maddeler)

² **Temyiz:** İyiyi kötüden ayıran özellik ve kuvvet. Hayır ve şerri, hata ve sevabı bir birinden ayırmaya muktedir olma. (Şemseddin Sami;Kamus-u Türkî, Temyiz mad.)

uygunluk yoksa insanın bilinen şey ile bilinmeyi elde etmesi mümkün değildir. Elde edilen sonuçta hataya düşülmemesi ve yanılmalara maruz kalınmaması için bu uygunlukta bir takım kural ve metotlara ihtiyaç duyulur. Aksi halde bir şey açıklanmadığı halde açıklanmış veya açıklığa kavuştuğu halde açıklanmamış zannedilir. Bu durum çoğu zaman işlerin birbirine karışması sebebiyle meydana gelir. Böylece insan ulaştığı sonuçla aldanır, doğru ile yanlış birbirinden ayıramaz.

Bu nedenle insan, zihnin hiçbir işte hata yapmayacağı, yanılmayacağı ve kural dışına çıkmayacağı bir şekilde bilinmeyen doğru olarak bilinmesini sağlayan metot ve kuralları öğreten bir bilim dalını (sanat) meydana getirmeye (istinbat) muhtaçtır. Eski filozoflar bütün bilimleri (sanat) meydana getirdikleri gibi bu ilmi de elde ettiler ve onu sadece insanda bulunan nutk sıfatından türetilmiş olan bir isim ile adlandırdılar. Demek ki bu ilim insanı hatalardan sakındırarak, kendisinden kıyasların elde edildiği kurallarla varmak istediği doğruya ulaştırır ve bilinmeyi öğrenmiş olur.

Bu ilim (sanat) bizzat kıyasın kendisi değildir. Fakat kıyasın suretini, maddesini, tabiatını, fasıllarını, hassasını ve arazlarını veren ve böylece öğrenim sırasında istenilen şey için oluşturulmuş ve bir kıyas olabilmesi için, onu ve diğer çeşitlerini ve onun lazımı ve ilavesi olan her şeyi içine alan odur. Çünkü bu ilim, bir diğerine kıyaslama veya istidlal (çıkarım) veya yorumlama yoluyla doğruyu elde etmeye çalıştığımız sürece düşüncelerimizi ona doğru isabetli bir şekilde yönlendirir. Az yukarıda belirttiğimiz gibi eski filozoflarca nutk diye adlandırılan kuvveden türetilmiş bir isim olmak üzere mantık adı verilmiştir. İşte bu sanat (ilim) “kuvve-i natika”yı doğru olana yönlendirir. Zihni manaların, zihin haricindeki şeylerle – ki manalar bunlardan elde edilir- örtüşmesi ve aynı zamanda hafızanın zihindeki manalarla birlikte, zihin haricindeki şeylerle mutabakatını sağlar. İşte bu şeyler bu sanatın (ilmin) ilgilendirdiği konulardır. Gayelerine gelince:

1. Her durumda sadece doğru olanı konuşacak şekilde “kuvve-i natika” yı yönlendirmesidir. Ayrıca insanı aklın her durumda sadece gerçeği düşünmesini, ruhun arındırılmasını, aklın uyarılmasını, ince ve sağlıklı manaları kendisine kazandırmakla kalbin (hatır) güçlenmesini sağlamak da bu ilmin amaçlarındandır.

2. Her şeyde doğru ve gerçek olanı tanıtmayı yanı sıra, yanlış şeyleri de bize bildirmek suretiyle, hata ve muğalataya düşmekten sakınmayı bize öğretmesi.

3. Tartışma (cedel) de karşı tarafa galip gelmemizi sağlayan durumları bildirmesi.

4. Karşı tarafın görüşlerimizi kabullenmesi için onu ikna etmemize hazırlayan şeyleri sağlaması.

5. Bir şeyi başka bir şeyle sağlıklı bir şekilde hikaye etme bilgisini bize kazandırması.

6. Uğraş edindiğimiz şeylerin her birinde kendisinden yararlanacağımız bütün şeyleri bize öğretmesidir.

İşte bunlar bu ilmin (sanat) nihayi faydalarıdır. Onun sayesinde birçok faydalar elde edildiği, pek çok güzel şeylere ulaşıldığı için her insanın onu öğrenmeye ve elde etmeye çalışması icab eder. Bu özellik, kesinlikle başka bir sanatta (ilim) bulunmaz. Bundan dolayı mantık başlı başına bir ilim olup ilgi alanı bakımından diğer ilimlerden hiç biriyle ortaklığı yoktur.

Her ikisinin de konusu lafız olduğundan, nahiv ilmi ile mantık ilminin ortak olduğu şekildeki yanılığının bertaraf olması için aralarındaki farkı açıklığa kavuşturmamız gerekir:

Mantık ilmi zihin haricindeki şeylere dayanan manalara delalet eden lafızları inceler. Nahiv ilmi ise, manaların başka bir şeye dayanıp dayanmadığına bakmaksızın, ruhta mevcut olan manalara delalet eden lafızları inceler. Hatta onun tek maksadı dilin doğru kullanılması için sözün kurallı bir şekilde ifade edilmesini sağlamaktır. Halbuki mantık ilminin gayesi bu değildir. Onun gayesi ancak her şeyde doğru olanın söylenmesi için “ nefs-i nâtika” nın bütün eylem (fiil) ve etkilenme (infial) hallerini düzenlemektir.

Şu halde her iki ilmin ilgilendiği şeyler farklıdır. Bu, nahiv ilminin, ruhta mevcut olup zihin haricindeki şeylere dayanan manalara delalet etmeleri bakımından hafızları ve onu meydana getiren parçaları incelediği anlamına gelir. Bu nedenle biz nahiv ilmini ruhta mevcut olan (manalar)ı dile getirmek; mantık ilmini ise, zihinde olanın hariçteki şeylerle örtüşmesini sağlamak için her şeyde gerçek ve doğru olanı elde etmek amacı ile öğrenmek istiyoruz.

Bu açıdan nahiv ilmi her dilde farklılık arz eder. Mantık ilmi ise her zaman ve her dilde aynıdır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi bilinmeyen şeylerin bilgisini doğru olarak elde edebilmemiz için bu ilme ihtiyaç duymaktayız. Bu bilinmeyen şeyler kıyas yoluyla anlaşıldığına ve kıyas da bizce apaçık olan öncüllerden kurulduğuna göre “mukeddemat-ı zahire” diye adlandırılan bu açık öncüllerin çeşitlerini ortaya koymamız, getirmemiz gerekir :

1. Makbulat
2. Meşhurat
3. Mahsusat
4. Makulat-ı Üvel-i Külliye (Birinci Tümel Makuller)

Makbulat: Düşüncesine güvenilen bir kişi veya bir gruptan alınan bilgilerdir. Bunlar, onlardan alınıp kabul edildikten sonra, mantık sanatı sayesinde kabul edilen bu bilgilerle sağlıklı ve uygun bir şekilde faydalı şeyler türetebiliriz. Çünkü, bu ilmin erbabı, bu makbul şeyleri alır ve mantık ilmine göre onlarla doğru bir kıyaslamada bulunur, neticede yanlış ve hataya düşmeksizin bu makbulata mutabık, başka faydalı bir çok çıkarımda bulunur.,

Bu yönüyle, peygamber ve imamlardan (AS) alınan şeylere ve dine bağlılıkta ve aynı zamanda devlet yönetiminde her türlü sanatta bu ilmin sağladığı pek çok fayda vardır. Sözgelişi, bu ilme sahip olan kimse, kabullendiği şeyleri alır, daha önce bilinmeyen başka bir şeyi netice veya doğru bir kıyası oluşturacak şekilde onları birleştirir ve bu sonuç, üzerine, kıyasın kurulduğu şeylere uygun olur. Böylece bununla din ve fıkhıta gelişme imkanını elde ederken hata ve yanlışlardan sakınır. Aynı şekilde, bazı şeyler kabul edilip ondan başka sonuçların elde edilmesini sağlayan kıyaslar oluşturulduğu sürece bu metod her şeyde kullanılabilir. Bu ilimle, yani mantık ilmiyle insan ilimde ve her sanatta, gelişme imkanına kavuşur, hatta bu hususta oldukça yüksek bir düzeye ulaşır.

Meselâ, kıyası kullanan fıkıhçılar bu tarzda pek çok sonuçlar elde etmişlerdir. Ancak mantık ilmini ihmal etmeleri ve onu bilmemeleri nispetinde, yaptıkları kıyaslamalarda çok ciddi yanlışlara düştükleri görülmüştür. Bu durum bir çok kişi tarafından yerilmelerine sebep olmuştur. Eğer onlar mantık ilmini hakkıyla bilse idiler, bütün kıyaslamaları ve çıkardıkları sonuçlar doğru olacaktır. Dünyada ve ahirette ya

da her ikisinde insanlara yararlı olma özelliğini taşıyan dini hükümlere ve daha başka şeylere ait olan makbulatta mantık ilminden yararlanmanın sebebi ; işte budur.

Meşhurat : Bütün insanların veya çoğunun ya da onlardan bilgin ve akıllı olanların veya onlardan çoğunun kabul ettiği şeylerdir. (Bu şeyin meşhurattan sayılabilmesi için) kabul edilen bu şeye, ister onlardan olsun, ister olmasın bir kişinin bile karşı gelmemesi gerekir. Mesela, “anne-babaya iyi davranmak güzeldir”, “zulüm çirkindir” vb. önermeler insanların geneli tarafından kabul edilen öncüllerdir.

Aynı zamanda bu kısım öncüllerden bir çok öncül elde edip, mantık ilmine göre birini diğeriyle birleştirdiğimizde onlardan, kendisinden yararlanılan pek çok şeyi netice veren kıyaslar elde ederiz. Cedel ilminde, başkasını ikna etme durumlarında, ahlakı erdemleri başkalarına anlatmada, (sahip olduğumuz) üstünlüklerin ya tümünü veya çoğunu doğru bir şekilde kullanmamızda aynı zamanda kötü huylardan ve kötü olmayı gerektiren her şeyden sakınmamızda kendisinden yararlanabileceğimiz bir çok ilmi de onlardan elde ederiz. Hayatta kullanılan ve kendisinden yararlanılan bir çok şeyin meşhurat ve kıyaslama yoluyla onlardan, türetilen (öncüllerin) olması, (onun önemini anlamamızda) yeterli bir sebeptir. Bu durumlarda ve kabul görmüş düşüncelerdeki gelişimimizi mantık ilmiyle pekiştirdiğimiz nispette hayatımız boyunca pek güzel davranışlara sahip olacağımız ve bu düşüncelerle başkasını ikna etme, onu doğruya yönlendirme imkanını elde edeceğimiz muhakkaktır.

Mahsusat : Bu üçüncü kısım beş duyudan her biriyle ya da birden daha fazla duyu ile kavramı olan şeylerdir. Yine mantık ilmiyle sayısız denilebilecek, değerli pek çok şeyi bunlardan üretme imkânına kavuşuruz.

Makûlât : Baştan beri insanın tabiatında mevcut olan şeydir. Onu açıklığa kavuşturacak ve (bizi) kendisine götürecek bir şeye muhtaç olmayan (öncüller) makûlâtandır. Mesela “üç tek sayıdır, dört çift sayıdır; (bir sayının) iki katı yarısından çoktur.”

(Bizi) kendisine ulaştıracak bir tür açıklamaya muhtaç olan (öncüller) de bu (kısmıdan) dırlar. Meselâ, “eşit olan şeylere, eşit miktarda (bir şey) eklenince, hepsi de eşit olur.”

Mantık ilmiyle, bu ilk maküller (diye adlandırılan öncüller)i oluşturduğumuzda gerçekte bir çok sonuç elde ederiz. Bu tür şeylerden elde edilen sonuçlar eski filozoflarca “müberhene” kanıtlanmış diye adlandırılırdı. Bu demektir ki mantık ilmi vasıtasıyla elde edilen şeyler, bizi bu sonuçlara ulaştıran kıyasların oluşturulmasını sağlayan öncüllerle (şeylerle) örtüştüğüne göre, makbulattan elde edilen sonucun da makbul meşhuratından çıkarılan şeylerin de meşhur, mahsusattan elde edilen öncüllerin de mahsus, makûlâtından çıkarılan sonuçların da makul öncüller kısmından olması kaçınılmazdır. Bunların her biri kendisinden öncüllerin oluşturulduğu bu şeylerin bir benzeridir. Onunla, ondan çıkarılan şeyler arasındaki fark, onun baştan beri bilinen apaçık bir öncül olması, ondan elde edilen şeyin ise kendisini açıklığa kavuşturan bir kıyasa muhtaç olacak bir bilinmeyen olmasıdır.

İlk maküllerin doğruluğundan hiçbir şekilde şüphe edilmez. Demek, hiçbir kimse, bütünü parçadan daha büyük olduğundan kuşkulamaz ki onun parçaya eşit veya ondan daha az olduğunu zannetsin. [zorunlu olarak ya olumlu, ya da olumsuz (bir önermeye) münhasır olmasından hiç kimsenin kuşkusu olmaz. Bunun anlamı kendisine şüphenin arız olması mümkün olmayan şeydir. Ve ondan elde edilenler de kendilerinden asla kuşku duyulmayan şeyler olur. Bundan dolayı eski filozoflar onları “müberhen” bunları da “nazarî ve aklî ilimler “ diye adlandırılmışlardır.]

İlim ve felsefe isimlerinin ona yaklaştığı kadar hiçbir şeye yaklaşmadığı söylenmiştir. Bu nedenle ilk maküllerden çıkarsama yoluyla elde edilen ilimler özellikle “ilim” ismi ile birlikte felsefe, (yani felsefe ilmi) diye adlandırılmıştır. Onlardan başka hiçbir şey (bu isme lâyık görülmemiştir), çünkü hiçbir şekilde ve hiçbir sebeple kendilerinde şüphe edilmeyecek olan sağlam ve güvenilir öncüllerdir.

Denildiği gibi, bu fen (yani felsefe ilmi), özellikle mantık ilmi ile elde edilen (bilgilerin) en sağlam olduğuna göre, gerçek anlamda felsefe ilmi tek başına mantık ilminin bir amacı olması ve bu (felsefe) ilminin elde edilmesinden kullanılan bir alet olması gerekir.

İşte en genel anlamı ile mantık ilminin faydası budur. Ayrıca onun bu çalışmamızın sınırlarını aştığından dolayı değinmediğimiz daha bir çok faydası da bulunmaktadır.